

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 8 Sayı: 36 Volume: 8 Issue: 36

Şubat 2015 February 2015

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

KİŞİSEL KİMLİK VE KOLEKTİF - MİLLÎ KİMLİK BAĞLAMINDA 'MANASÇI - DESTANCI' VE 'MANAS DESTANI'

PERSONAL AND COLLECTIVE IDENTITY - NATIONAL IDENTITY IN THE CONTEXT OF 'MANASÇI - DESTANCI' AND 'MANAS EPIC'

Sibel TURHAN TUNA*

"Törelere, geleneklere, göreneklere kişilerin kimliklerini belirler. Törelere her şeyi meşru kıldığı çağlarda söylenmiş öyküler, masallar, destanlar, kimliğin korunmasını öğütler (Güvenç 1996: 5)."

Öz

Manas Destanı, Türk sözlü geleneğinin günümüze ulaşmış en hacimli örneklerinden birisidir. Destan, eski millî destanların ve dolayısıyla millî kültürün izlerini taşımaktadır. Ansiklopedik bir eser olan ünlü Manas destanı, ününün büyüklüğünü aynı zamanda onu sözlü gelenek ortamında tamamını aktaran *büyük Manasçı*'larına ya da bir bölümünü anlatan *destancı / ırçılara* veya anlattığı daireye göre ad alan *Semeteyci*, *Seytekçilerine* borçludur. Geleneğin içinde yetişmiş *destancı* ve tarihi gelenekten aktarılan destan kahramanı Manas arasında özdeş ferdi bir hissiyat bulmak mümkündür. Nitekim her ikisi de ortak bir ülküye hizmet etmektedir, o ülkü de aynı toprak parçası için çarpan milletin tek yüreğidir. Dolayısıyla kişisel kimliğini bir bakıma, Manas destanının icrası sırasında ya da eyleminde ortaya koyan *büyük Manasçı* ya da *destancı / ırçı*, önce kendini sonra da tarihini tanıyan bir bireydir. Nitekim bizce, sözlü geleneğe nakledilen veya *destancı*lardan derlenip yazıya geçirilen ya da doğrudan *destan yazarı* sıfatıyla kaleme alınan Manas Destanı, seçilmiş millî lider; lideri taşıyabilen güçlü eş/kadın; liderin silahları ok/ yay, mızrak, kılıç; milletin kutsal sembolü tuğ/bayrak; uğruna sevdiklerinden geçilen yegâne kutsal - vatan; esaretten kurtarılan milletin yeni zaferler, lider soyunun devamı - erkek evlat gibi unsurlarıyla ortak Türk kültürünün dolayısıyla kolektif kimliğin bir versiyonu olan millî kimliğin taşıyıcısı ve yansıtıcısıdır. Dolayısıyla tüm bu söylenenlerden hareketle, bu çalışmanın alanını, sosyal - psikolojinin kişisel kimlik, kolektif kimlik, (kolektif kimliğin bir versiyonu olan) millî kimlik kavramlarının *Manasçı* ya da *destancı*dan hareketle ele alınması ve devamında Manas destanının Sagımbay Orozbakoğlu, W. Radloff, Keneş Yusupov varyantlarından seçilen örneklerde,- yukarıda bahsi geçen -başlıca geleneğe gelen ortak millî kimlik unsurlarının tespiti oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Destan - Manas - Kimlik - Manasçı - Destancı.

Abstract

Manas epic is one of the longest epic of the Turkish oral tradition. The epic carries sings of the old national epics and also national culture. The famous Manas epic, which is an encyclopaedic work, owes its famous great *Manasçı* who transfers all epic in the oral tradition environment or *destancı / ırçı*, who transfers a portion, of the epic or *Semeteyci*, *Seytekçi*, who is called according to topic, which is belonged to the Manas epic. It is possible to find identical individual a sense between *Destancı*, who is trained in the tradition, and Manas epic hero, whom is transferred from historical tradition. Thus, both of them serve a common ideal. This ideal is only heart which have a pulse for the same homeland of the whole nation. Thus, great *Manasçı* or *destancı / ırçı* who puts forth his personal identity during the performing of the Manas epic is an individual firstly recognizes himself and than his history. Hence, in our opinion, Manas epic, which is transferred in oral tradition or is compiled and is written from *destancı* or direct it is written by epic author, is elected national leader; leader of the powerful wife; weapons of the leader: arrow, bow, spear, sword; the nation's sacred symbol: *tuğ / flag*; holy homeland for which, is give up all loved ones; is rescued the nation from

* Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türk Dili Bölümü.

captivity (nation who won the new victory); the continuation of the lineage leader - sons...such these , is carrier and reflective of the Turkish culture and its national identity, which is a version of collective identity. Consequently, the scope of this study *Manasçı* or *destancı* creates addressing the social - psychology in where there is a personal identity and national identity which is a version of collective identity and also covers in some variants examples of the Manas epic, which are Sagımbay Orozbekoğlu, W. Radloff, Keneş Yusupov determination of the elements of national identity that it was emphasized above.

Keywords: Epic - Manas - Identity - Manasçı - Destancı

Giriş

Kırgız Türklerine ait Manas destanı, Türk sözlü geleneğinin değerli emanetlerinden birisidir. Destan, maddi ve manevî olmak üzere ortak Türk kültüründen ve dolayısıyla onun zengin geçmişinden çeşitli izler taşımaktadır.

Destan, kelimesi¹ Farsça (isim) *dâstân*'tan gelir ve "destan, epepe, hikâye, masal" anlamlarını içerir (Develioğlu, 1990: 201). Ali Canip Yöntem'e göre, bir *épopée*'nin konusunu bir başka ifadeyle, kahramanları ve kahramanların maceralarını "milletlerin maşerî muhayyilesi" yaratmıştır. Şairlerin görevi ise sadece bunları şahsî üslupları ile dokumak, canlandırmak ve edebî hale getirmektir (Yöntem, 1930: 1). Zeki Velidî Togan'a göre, millî destanlar, tarihî olayları tasvirde ziyade, "milletin yüksek millî duygularını" yansıtan, tamamı ile ya da az çok tarihe dayanan bir ideal âlemi gösteren halk edebiyatı eserlerinden ibarettir (Togan, 1931: 33). Mehmet Fuad Köprülü de, Yöntem ve Togan'ın düşüncelerine benzer bir şekilde, millî destanların, bir milletin, "maneviyatından, ruhundan, tarihî ve bedîî varlığından kendi kendine doğmuş maşerî verimler" olduğunu bildirir (Köprülü, 2003: 68). Abdülkadir İnan ise, Türklerin millî destanlarında (Millî Oğuz destanı gibi) çok defa eski millî destanların müşterek izlerinin bulunduğunu bildirir (İnan, 1987: 69). Diğer taraftan, destan ve millet kavramının kuvvetli birliğinden söz eden, "Togan, Köprülü ve İnan" aynı zamanda Manas destanının üzerinde çalışan ilk Türk araştırmacılarıdır (Baykara, 1995: 46).

Türk dünyası destanları arasında önemli bir yeri bulunan Manas Destanı, Kırgız Türklerinin tarihini, örf ve adetlerini, düşünce sistemlerini, olaylar karşısında halkın tutum ve davranışlarını, yaşam biçimlerini içeren, bir lider etrafında tüm bunları destanlaştıran ansiklopedik bir bilgi hazinesidir. Destanda, Kırgızların mitolojik çağlardan günümüze kadar yaşamış oldukları olaylar geniş bir perspektif içinde betimlenmektedir (İnan, 1987: 125; Türkmen, 1995a: 3; Camgırçiyeva, 1995: 43, 49; Ekinci, 2010: 159). 1995'te yapılan uluslararası Manas toplantısında, destanın Manas, oğlu Semetey ve torunu Seytek ile ilgili üç bölüm halinde tamamlanmış olduğu belirtilmiştir. Destanın en hacimli varyantlarından biri, Sayakbay Karalayev'in Manas-Semetey-Seytek üçlemesi olup toplamda mısra sayısı 500.500'dür. Diğer taraftan, çeşitli *Manasçılardan* derlenen 60'tan fazla rivayetle birlikte toplam mısra sayısının 1.500.000 mısrayı bulduğu belirtilebilir (Sertkaya, 1995: XIII). Tüm bunlarla birlikte Naciye Yıldız, destanın "Manas, Semetey, Seytek üçlemesi yanında, Alımsarık ve Kulunsarık" olmak üzere toplamda beş dairesinin olduğunu bildirir (Yıldız, 1995: VII). Sözlü gelenekte Manas Destanı anlatıcılarının ya da *Manasçıların* nasıl bu kadar hacimde bir sözlü varyantı ezberde tuttıkları bu konuyu araştıran bilim adamlarınca merak konusu olmuştur. Karl Reichl, *Manasçıların* destan söyleme gelenekleri ve bu yöndeki performanslarını içeren "Variation and

¹ Destan kelimesi, Anadolu'da ve Anadolu dışındaki Türklerde İslamiyet'in etkisiyle kullanılmaya başlanmış olup Azerî Türkçesinde "dastan", Başkurt Türkçesinde "dastan, epos", Kazak Türkçesinde "dastan", Özbek Türkçesinde "dastan", Kazan Türkçesinde "dastan, epos", Türkmen Türkçesinde "epos, destân", Uygur Türkçesinde "rivâyât, dastan" olarak yer almaktadır. Diğer taraftan, kahramanlık destanına asırlardan beri, Kazak-Kırgızlarda "comak" veya "cır", Yakutlarda "olongo" denildiği; Kuman, Kırım ve Çağatay edebî dillerinde "hikâye, kıssa, eski söz" anlamlarına gelen "irtegi-erteği" kelimesinin kullanıldığı bilinmektedir (Yıldız, 1995: 3,4). Destan anlatıcıları ise, Türk Dünyasında, şu isimleri almaktadır: Yakutlar arasındaki destan anlatıcılarına "Oyun veya Olongohut"; Kazak ve Türkmenlerde, "Öleng"; Özbek ve Uygur Türkleri "Destançı"; Özbeklerde ilaveten saygı anlamı da içeren "Şair"; Kırgızlarda Sovyet dönemi öncesinde, "Jomok" veya "Comok"tan türetilmiş "Jomokçu", Sovyet döneminde ise, ünlü destanları Manas anlatıcıları için "Manasçı"; Karakalpaklar "Jırav"; Altay Türkleri "Gayçı/Kayçı"; Tatarlar "Çiçen, Şaşen"; Tuvalar "Toolçu" ...vd. (Daha geniş bilgi için bk. Özkul Çobanoğlu, *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, 2. Basım, Ankara: Akçağ Yayınları, 2007a: 62, 63).

Stability in the Transmission of Manas (Manas'ın Aktarımındaki Değişken ve Statik Unsurlar)" başlıklı yazısında konuyla ilgili olarak beş faktör üzerinde durmuştur. Birincisi, sözlü destan, sanatçının ferdi işidir. İkincisi, destan mısralarının aktarımında en önemli unsur, performansın aşamalarını öğrenmektir. Üçüncüsü ise, şairlerin anlatılan konuyla ilgili duydukları geleneksel merak ya da ilgidir. Dördüncüsü ise, sözlü gelenek ustasının, şairin gelenekten gelen epitetler, sentaktik paralellik, şiirsel kelime hazinesi gibi unsurları içeren şiirsel (diksiyon) söyleyiş biçimine sahip oluşudur. Beşinci unsur ise, sanatçının sanatı ya da şiir söyleme yeteneğinin, destan söylemede oldukça karakteristik bir öneme sahip olmasıdır (Reichl, 1995: 44,45). Tüm bu söylenenlere ilave olarak, Özkul Çobanoğlu bu konuda araştırmaları olan Milman Parry, Albert Lord gibi bilim adamlarının fikirlerinden hareketle, geleneğin "usta destancı"larının destanları ezberlemediklerini, ancak onun yerine "sözlü formüller" ve "geleneksel destan temaları"ndan hareketle destanı her icrada onu yeniden yarattıklarına inanıldığını vurgular (Çobanoğlu, 2007a: 59). Nitekim Walter Ong, belleğe yardımcı olan ağızdan çıkmaya hazır, düşünce biçimlerini (kalıp ifadeler, ses tekrarlı ritmik kelimeler...) kullanmanın sözlü kültürde anımsamayı kolaylaştırdığını belirtir (Ong, 1995: 49). Böylece, Manas destanının tüm bu belirtilenlerden hareketle, her icrasında yeniden ferdi bir yaratmanın ürünü olarak görüldüğü ve icranın da geleneğe bağlı sanatçının ilgi ve yeteneği sayesinde sözlü geleneğe mal olduğu söylenebilir. Öyle ki, sözlü geleneğin içindeki "millî destan" millî sıfatının önemli bir bölümünü, destanın her icrada yeniden yaratıcısı ve aktarıcısının başka bir ifadeyle, Kırgız Türkü *Manasçı*'nın - *destancı*²'nin 'ferdi - millî hissiyatı'na borçludur.

Diğer taraftan, dünyada insanın bir fert/birey olarak temel fizyolojik ihtiyaçları tıpkı diğer insanlarda olduğu gibi ortaktır. Aynı şekilde, tüm milletlerin de dil, kültür, vatan coğrafyası, bayrak gibi kendilerine özgü değerleri vardır. Dolayısıyla bahsi geçen tüm bu değerler, eğer herhangi bir dilde kullanılacaksa birer "kavram" adıdır. Tüm bunlarla birlikte önemli olan, bu kavramların içini, aynı coğrafyaya ait bir milletin standart dili ile aktarılmış ortak kültürel geçmişle, başka bir ifadeyle "millî" olanla doldurabilmek, tüm bunları sahiplenebilmek, bu kutsal değerleri koruyabilmek ve tekrar kutsal bir emanet duyarlılığıyla gelecek kuşaklara aktarabilmektir. Bu bağlamda, Manas destanı bizce, bu çalışmanın hipotezini kapsayan ortak millî kimliğin temel unsurlarını içermekte, tarihsel genetiğin taşıyıcısı rolünü fazlasıyla üstlenmektedir. Dolayısıyla çalışmanın konusunu, sosyal - psikolojinin kişisel kimlik, kolektif kimlik, (kolektif kimliğin bir versiyonu olan) millî kimlik kavramlarının *Manasçı - destancı*'dan hareketle ele alınması ve devamında Manas destanının Sagımbay Orozbakoğlu (İnan, 1992), Keneş Yusupov (Türkmen ve İneyet, 1995) varyantları ile Wilhelm Radloff'un derleme metninden (Yıldız, 1995) seçilen örneklerde, başlıca gelenekten taşınan ortak millî kimlik unsurların tespiti oluşturmaktadır³.

1. "Kişisel Kimlik, Kolektif Kimlik, Millî/Ulusal Kimlik"

Kimlik kavramı, daha çok sosyal - psikoloji alanındaki çeşitli bilimsel çalışmalarda genel olarak kişisel/bireysel ve toplumsal/ kolektif olmak üzere iki kısımda incelenmektedir. Nitekim Nuri Bilgin'e göre, psikolojide kimliğin nitelenmesinde sıkça kullanılan terim "benlik" (self) tir. Kısaca, benlik (kişisel kimlik) bireyin "kim olduğunu" tanımlar. Kimlik, "hem kendisi ile diğerleri arasında bir farklılaşma içerir, hem de kendisiyle diğerleri arasındaki özdeşlemelerden hareketle inşa edilir." Kimlik, bireysel ve sosyal olanın eklemlenmesi ya da

² Manas destanını sözlü gelenek ortamında tamamını aktaran kimselere (usta/büyük) *Manasçı* denirken, bir bölümünü anlatanlara *destancı /ırçı* veya anlattığı daireye göre ad alan *Semeteyci, Seytekçi* de denilmektedir (Yıldız 1995: VII).

³ Çalışma için seçilen *büyük Manasçı* Sagımbay Orozbakoğlu'nun *Manas Destanı* için A. İnan'ın Orozbakoğlu'na ait beş büyük ciltlik Manas destanından kısaltarak yayımladığı (İnan, 1992) eserden faydalanılmıştır. Sagımbay Orozbakoğlu, halk arasında Manasçıların Manasçısı olarak tanınmış olup Manas destanını tam olarak geleneğe uygun bir biçimde söyleyebilenler için kullanılan *büyük Manasçı* ünvanını taşır (Gölgeci, 1995: 62, 84). Diğer taraftan, Manas Destanı ile ilgili yapılan geniş hacimli derlemelerden birisi de, Wilhelm Radloff'un *Proben* adlı eserinin beşinci cildinde yer almaktadır. Radloff, eserine aldığı bu metni, Isık Göl civarında yaşayan Sarı Bağış, Solto ve Bugu boylarının destancılarından 1862-1869 yıllarında derlemiştir. Çalışmada Radloff'un metni için, bu eseri inceleyen Naciye Yıldız'ın (1995) *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespitler ve Tahliller* adlı çalışmasından yararlanılmıştır. Çalışmada yararlanılan bir diğer metin örneği de *Manas Destanı* adıyla Keneş Yusupov'a aittir. Yusupov, Doğu Türkistan ve Afganistan'daki Manas varyantlarını incelemiş, epik üslubu olan ünlü bir yazardır (Türkmen, 1995: I).

benliğin diğerleri ve toplumla temsili kurgusudur. Kimlik, benliğe göre, kişiler arası etkileşimi ve sosyal gerçekliği daha kuvvetli içerir (Bilgin, 1994: 208, 224, 242). Bu bağlamda Erol Göka'ya göre, karakter ve kişilikten farklı olarak kimlik, kişinin "Ben kimim?" sorusuna verdiği cevaptır (Göka, 2011: 21). Her insanın benliği, kendine özgüdür. Dolayısıyla her insan, kişisel kimliği bağlamında sosyalleşme sürecini bir diğeriyle özdeş yaşamaz. Buradan hareketle, Bozkurt Güvenç, insanların bireysel kimlikler, kişisel kimlikler ve ulusal-kültürel kimlikleri haricinde sosyal kişilikleri, rolleri, statüleri gibi birden fazla kimlikleri olduğunu bildirir (Güvenç, 1996: 4).

Kolektif kimlik, "belirli bir alanda (territorire) kök salmış bir takım grupların (etnik toplulukların) diğer gruplardan farklarını ortaya koyma, vurgulama talebidir." Nitekim kolektif kimlik, belirli bir durumu değil, bir süreci yansıtır. Bu kimlikte, geçmişe dönük bir yan vardır; çünkü kolektif kimlik, bir takım semboller, anılar, sanat eserleri, töreler, alışkanlıklar, değerler, inançlar ve bilgilerle yüklü bir gelenekten, geçmişin mirasından, kısacası kolektif bellekten hareketle oluşturulur. İnsan toplulukları kendilerini, ortak geçmişte tanır, bu geçmiş belleğine işler, ritüel törenlerle anar ve dahası yorumlar. Dolayısıyla kolektif kimliğin inşasında, sosyal imajinerin kolektif belleği şekillendirmesi söz konusudur (Bilgin, 1994: 53).

Kolektif kimliğin oluşmasında büyük etken olan kültür, 'özgün', 'tarihi' ve 'millî'dir. Nitekim Alfred Adler, kültürün içeriği ve öğretim teknikleri ile birlikte ele alındığında, "kişiliğin şekillenmesinde sosyalleşmenin aracı", model roller bakımından ele alındığında ise "sosyalleşmenin gayesi" olduğunu vurgular (Adler, 2000: 198,199). Dolayısıyla, insan ve toplumdan ayrı düşünülemez kültür, sosyalleşme bağlamında kimliğe en önemli yardımcı unsurlardan biridir.

Tüm bu söylenenlerden hareketle, dil, kültür, din, tarih gibi ortak unsurlarla birlikte toplumun ortak belleği, kolektif kimliğin önemli yapı taşlarını oluşturmaktadır. Nitekim Psikanalist Fromm'a göre de, toplumun değer yargıları, adetleri, örfleri, gelenekleri kısacası kültürün belirli kodları ile bilinçaltımıza kodlanan her şey aslında toplumsal bilinçaltını oluşturmaktadır (Fromm, 1998: 131,132). Dolayısıyla insan, bilinçaltı olarak da, hem kişisel kimliği hem de kolektif kimliği bağlamında ele alınabilmektedir.

Etnik kimlik veya ulusal (millî) kimlik, belirli bir alanda sınırları belli bir kültürel topluluk tarafından taşınan kolektif kimliğin versiyonlarıdır. Kolektif kimlik, topluluğun kendine özgü niteliklere sahip olduğu ve bir tekillik (singularite) taşıdığı yönündeki bilince ve aidiyet duygusuna sahiptir (Bilgin, 1994: 55). Kimlik inşasında, kolektif kimliklerin yanında, daha çok etnik kimliğin rol aldığı vurgulanmaktadır. Bununla birlikte, devleti oluşturan ulusun kimliğine "ulusal kimlik" denmektedir (Göka, 2011: 29, 34). Nitekim kutsal tekillik ve aidiyet duygusu, bize millet kavramını vermektedir. 1993 yılında "Kültür Bakanlığı Büyük Ödülü"ne layık görülen Türk halkbilimine ve dolayısıyla Türk Edebiyatına katkılarını evrensel boyutlara taşınmış bulunan Pertev Naili Boratav, millet tanımında dil birliği yanında, önemli bir unsur olan kültür birliğinin de altını çizer. Nitekim Boratav, kültür birliğini, "maziye beraber bağlı olmak, zengin ve müşterek bir hatırat mirasına sahip olmak, geçmiş zamanların acı ve tatlı hayatını beraber yaşamış, ümitleri beraber beslemiş, büyük eserleri beraber yapmış, büyük müşkülleri beraber yenmiş olmak" şeklinde açıklar (Öztürkmen, 1998: 187, 191). Diğer taraftan İbrahim Kafesoğlu da, kültürel birlik konusunda benzer özelliklerin altını çizerek şu değerlere sahip olan milleti yüceltir: "Zaruret neticesi de olsa, bilinmeyen ufuklara doğru yol almak, her an karşılaşılacağı aşikar tehlikeleri göğüslemeye hazır bulunmak ve aralıksız bir ölüm - kalım savaşı içinde yaşamak, her millet için tabii sayılacak bir davranış değildir (Kafesoğlu, 1995: 4)." Nitekim Kafesoğlu'na göre, tüm bu değerlere sahip olan Türk milletidir.

Kanımızca, kolektif kimlikten hareketle ulusal yahut millî kimlikte, hem tekillik hem de aidiyet duygusu etnik kimliğin de üstüne çıkmaktadır. Örneğin, Göka'nın da belirttiği gibi, Türk bir etnik grubun adıdır, ama aynı zamanda Türkiye Cumhuriyetine adını veren farklı etnik kökenlere sahip büyük toplulukların da adıdır. Nitekim Göka, "anadili, çeşitli lehçeleriyle Türkçe olana Türk denir" şeklinde kısa bir cümlede Türk'ü tanımlamaktadır (Göka, 2011: 40,

46). Bu çalışmada, millî kimlikten hareketle kullanılan Türk adı⁴ ise, sadece ulusal ya da etnik kimlikleri Türk olanları değil aynı zamanda anadili de Türkçe olup ortak millî değerlerde Türkçe düşünenleri kapsamaktadır.

2. “Manasçı-Destancı” ve Destan Kahramanı “Manas”daki Özdeş Millî Kimlik

Manasçı veya *destancı*, her şeyden önce bir sanatçıdır. Bu onun kişisel kimliğinin bir versiyonudur. Nitekim insanlar, alternatif kimliklerinin farkında olabilirler ve yaşamlarında bu yönde farklı seçimler yapabilirler (Bock, 2001: 268). Diğer taraftan sanatçının kolektif kimliği bağlamında -değerleri açısından- toplumsal hatta evrensel bir yanı da vardır. Bu bağlamda Carl G. Jung’a göre, “sanatçının kendi amaçlarını arayan özgür iradesi, kişisel amaçları olabilir, ama bir sanatçı olarak o, daha yüksek bir anlamda insandır, ortak insandır, insanlığın bilinçsiz, psişik hayatını taşıyan ve ona biçim veren kimsedir (Jung, 2006: 340).”

Ioanna Kuçuradi, değerın sırf insanla ilgili olduğuna dikkat çekerek, “insan değerlerinin -bilgi, bilimler, sanatlar, felsefe, teknik, moraller, kültür gibi- insanın varlık imkânlarını gerçekleştiren, varlık şartlarının ürünü olan fenomenler” olduğunu bildirir (Kuçuradi, 2010: 40). Nitekim bir kültür kodu olan ‘destanlar’, millî kimliğin oluşmasında önemli değerlerden birisidir. Giriş bölümünde ifade bulduğu üzere destan, anlatı türü olarak anlatıcısından ve icra edildiği ortamdan bağımsız bir tür değildir. “Bağlam Merkezli Halkbilimi Kuramları”nın⁵ da öngördüğü üzere, sözlü gelenekte destan icracısı, anlatıyı (her yeni icrada) ferdi bakış açısının da tamamlayıcısı olan gelenekten gelen millî unsurlarla besler. Nitekim Çobanoğlu’nun S. Musayev’den naklettiğine göre, “Büyük Manasçılar, destanda geçen kahramanları kendilerine göre yorumlar. Gelenekselle bireysellik birbirine o kadar bağlıdır ki ikisi arasındaki sınırı saptamak kolay değildir. Kısaca, her sanat eserinde bulunması gereken kişisellik ve yaratıcılık olgusu, gerçek bir destancı olmak için de aranan önemli unsurlardır.” Türk dünyası epik destan anlatım geleneğinde, destancıların -özellikle de usta destancıların- büyük bir çoğunluğu, icra ettikleri eserlere, anlattıkları olaylara kendilerinden bir şeyler eklemeleri, bunların içinde kendi görüşlerini bildirmeleri çok eski bir gelenektir (Çobanoğlu, 2007a: 60,84). Diğer taraftan, Türk epik destanlarının icrası, irticali yaratmaya dayanmaktadır. Başarılı bir icranın şartlarından birisi, destancının anlatacağı hikâyenin kahraman, olaylar ve olay örgüsü gibi ana hatlarını iyi bilmesi, geleneksel yapı formüllerini ezberlemesi, irticali söz söyleme kabiliyetine, yaratıcı bir hafızaya sahip olması gerekmektedir (Yıldırım, 1999: 153; Çobanoğlu, 2007a: 60). Nitekim “*Çoñ Comokçu*” (*Büyük Manasçı*), destanda bütün olayları eksiksiz söyleyebilen, bu icraları yeni bir varyant sayılan, destanın asıl muhtevasından ayrılmadan olaylara yeni unsurlar ekleyen, sanatkârane bir üsluba sahip kimselere denilir (Gölgeci, 1995: 62). Bu cümlelerden hareketle, geleneğin içinde yetişmiş *Manasçı* ya da *destancı* ile tarihî gelenekten aktarılan destan kahramanı Manas arasında özdeş bir hissiyat bulmak mümkündür. Nitekim her ikisi de ortak bir ülküye hizmet etmektedir, o ülkü de aynı toprak parçası için çarpan milletin tek yüreğidir.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, Türklerin kadim bir millet oluşu sebebiyle, Türk adının Heredotos’un doğu kavimleri arasında andığı “Targita”lar, İskit topraklarında oturdukları söylenen “Tyrkae”ler, Tevrat’ta adı geçen Yafes’in torunu “Togharmalar”...vd. gibi eski kaynaklarda arandığını bildirir. Millet ve devlet olarak Türk kelimesi ilk defa, Çin’de Chou sülalesi yıllığında (557-579), Batı’da Bizanslı tarihçi Agathias’in eserlerinde (582)...vd. zikredilmiştir. Daha geniş bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu (1995), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yay., s. 42,44. “Türk adı ve Türk Sözü”nün tarihi dönemler içinde kullanımı için bk. Bahaeddin Ögel (1988), *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., s. 6-34.

⁵ İşlevsel Halkbilimi Kuramı, Sözlü Kompozisyon Teorisi, Performans Teori şeklinde adlandırılan Bağlam Merkezli Halkbilimi Kuramlarından İşlevsel Kuram’ın getirdiği en önemli yenilik, halkbiliminin toplum veya topluluk hayatındaki birleştirme veya birleşme işlevinin ortaya konulması olmuştur. İşlevsel Kuram, halkbilimi çalışmalarına metin merkezli çalışmalar üzerine kurulan kuram ve araştırmaların yanı sıra, bir tiyatro gibi icra edilen folklor olayının derlenip yazıya geçirilerek metinleştirilen kısmıyla birlikte onu anlatma ve dinleme eylemleri ve rolleri ile gerçekleştirilen temel parçaları ve tamamının içinde yer aldığı sosyo-kültürel fiziki şartlar bütünlüğü anlamında, bağlam kavramını (context) esas alan kuramların öncüsü olmuştur (Çobanoğlu, 2007b: 238). Diğer taraftan, Sözlü Kompozisyon Yöntemiyle dikkat çekilen anlatıcı ve dinleyicinin bir metnin oluşmasındaki etkisi, performans yönteminin ilk temelini oluşturur. Performans, sadece metni değil, bireysel boyut-anlatıcı/icracı/oyuncu; sosyal boyut-dinleyici/izleyici; anlatı-söz boyutu gibi metni oluşturan unsurları ele alması bakımından bir yöntem olarak, unsurlar arası ilişkiyi araştırma yöntemi olarak bilinir (Ekici, 2007: 130).

Bilgin, bireyin kimlik arayışında gözlenen olgulardan hareketle, Tap (1992)'ın kişisel kimlik boyutlarından birisini şu şekilde vermektedir: "Birisi olmak, bir geçmişi olmak demektir ve aynı zamanda mevcut anı değerlendirmek ve projeler oluşturmak demektir." (Bilgin, 1994: 240). Varoluşçuluğun da temel kavramlarından olan proje ve eylem⁶, destan icrasında karşımıza çıkmaktadır. *Manasçı* ya da *destancı*, kişisel kimliğini, Manas destanını icrası sırasında ortaya koymaktadır. Nitekim "kişisel kimlik, bir eylem ve eser verme, üretme etkinliğinde kök salar" (Bilgin, 1994: 241). Böylece, bir bakıma yaptığı eylemle, hayata geçirdiği projesiyle benliğini, varoluşunu ve de kişisel kimliğini Manasta bulan *büyük Manasçı*⁷ veya *destancı/ırçı*, icra ettiği eserin kahramanı ile bir noktada 'özdeş' hale gelir. Nitekim her ikisinin de millî kimlikleri, Türk'tür.

Sokrates'in "kendini tanı" özdeyişinden sonra, Comte, "kendini tanımak, tarihi tanımaktır" der. Burada, tarihsel ruhbilim, bireysel ruhbilimin yerini alır. Bu bağlamda insanın kültürel tanımı yapılmak istenirse, "insanın ayırıcı göstergesi, metafizik doğası olmayıp yaptığı işidir." İnsanlık halkasını tanımlayıp belirleyen bu iş, dil, söylene, din, sanat, bilim, tarih gibi insan etkinliklerinin bir dizgesidir (Cassirer, 1997: 86, 90). Nitekim kendi tarihimizi tanımak, tanıtmak bağlamında mitolojik dönemlerden bugüne, Türk halkının ortak yerli fikriyatını yahut millî geleneğini tarihin ikinci dereceden kaynakları⁸ olan destanlarda bulabilmek mümkündür. Bu destanlardan birisi de kuşaklar arası soy kimliğini iyi örnekleyen Manas'tır. Nitekim Şerif Aktaş bahsi geçen yerli fikriyatı, "millî romantik duyuş tarzı" söz grubu ile ifade eder. Ona göre millet, "tarihi zaman içinde şekillenmiş bir tevekkülün vücuda getirdiği orijinal bir terkiptir. Çünkü her insan topluluğunun gelişmesi, tabii güçlerle mücadelesi, üstün güçler karşısındaki ortak tavrı, insanı ele alış tarzı ve terkibe vücut veren unsurları birbirinden farklıdır (Aktaş, 2007: 146)." Bu bağlamda, Kırgız Türklerinin de tarihi zaman içinde sınırları belli vatan coğrafyasında ortak bir ülküde milleti ebedi kılabilme mücadeleleri kendilerine özgüdür. Ayvaz Gökdemir'e göre, toprakları vatan yapan, kan, iman ve irfandır. Kan, iman ve irfan kültürle yoğrularak sıradan bir coğrafya vatan parçası olur (Gökdemir, 1990: 25). Vatan uğruna hayatlar feda edilen kutsal, bir ülke demektir, bu kutsallık başka bir kutsallıktan beslenir, o da millettir (Ziya Gökalp, 1999: 82). Bu bağlamda bir vatan coğrafyasında, 'millete özgü olan', 'millî olan' bizi *milliyet* kavramına doğru götürür. Manas'ta soy ve din kimliğini ele alan Emine Gürsoy Naskali, destanda soyun sopun bağlı olduğu milliyetin asli kimlik olduğunun altını çizer (Naskali, 1999: 472). Dolayısıyla, vatani vatan yapan milletin tarihini bilmek, en az kendi benimizi tanımak kadar kolektif kimliğimiz için önem taşımaktadır. Ve nihayet, Manas ozanı ve Manas'ın (bir başka ifadeyle Kırgız Türkünün) kolektif kimliğini besleyen, lehçeleriyle ana diliyle ortak bir milli kimlik bilincidir.

⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Sibel Turhan Tuna (2014), *Türk Masallarının Varoluşçuluk Açısından İncelenmesi*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları.

⁷ Kırgız destancılık geleneğinin en büyük temsilcilerinden biri olan (*büyük*) *Manasçı* Sagımbay Orazbakov, henüz küçük yaşlarda, Özbek bir hoca aracılığıyla Çağatay Türkçesini ve temsilcilerini tanımış, Kırgızlar arasında çok yaygın olarak bilinen Yusuf Has Hacib'in söz varlığına ve üslubuna, Ebulgazi Bahadır Han'ın tarihçiliğine ve şecereciliğine, Ali Şir Nevai'nin Türkçeciliğine vakıf olmuştur. Diğer taraftan, Sagımbay, Rabguzi'nin *Kıssasü'l - Enbiyası'nın*, Hoca Ahmed Yesevi'nin Hikmetlerinin, Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Terakimesi'nin sözlü yollarla nesilden nesile aktarıldığı ortamda yetişmenin kazandırdığı milli şuuru, milli birlik ve Türklük duygusunu sık sık destanında işlemiştir. Nitekim Sagımbay'a göre, Türk boylarının atası Türk, vatani da Türkistan'dır. Daha geniş bilgi için bk: Mehmet Çeribaş "Manas Destanı'nın Sagımbay Orazbakov Varyantında Aidiyet Duygusu ve Türk Kimliği", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., Sayı 196 (Ocak-Şubat), s. 209,212. Bununla birlikte, Manas destan yazarı K. Yusupov'ın varyantında Manas, Albambet'e kendisini ve halkını şu şekilde tanıtır: "Ecdadımız Türk'tür. Tanrı'ya, Yersu'ya, Umay Ana'ya tapınır. Dağlara çıkıp, güzel yerleri mesken edinir. Sözüne çok özen gösterir. Kanunu, nizamı ağzında, sırrı yüreğinde, erzakı terkisinde. Bayrağını göğün yüzünden ve yanın ateşin renginden almıştır. Damgasını ay ile gökten, canlılardan almıştır. Yiğitler yastıkla değil, şerefleri için savaşta ölürlər. Yağmaya çıktığı zaman, yoldaşı tulpar atıyla savaş silahı, sırrı mızrağıdır. Özgür kuşlar gibi kışın Batıda, kaplan gibi yazın Doğuda dolaşan kuvvetli bir halktır (Türkmen ve İnayet, 1995: 139)."

⁸ Diğer taraftan, dünyanın en hacimli destanı olan Manas Destanına, Kırgız halkı, "edebi bir eser" den öte, "gerçek tarih" olarak bakmışlar ve düşünce, duygu, dünyalarını ve bunlara dayalı hareketlerle şekillenen sosyo-kültürel hayatlarını bu inanışın etrafında örmüş ve örgütlemişlerdir (Çobanoğlu, 2007a: 71).

Manas destanı, dünyada benzeri olmayan hacmiyle Türkün kutsal değerlerini bünyesinde barındırmaktadır. Aşağıda destanın çeşitli varyantlarından örneklerle kısaca üzerinde durulacak olan başlıca millî kimlik unsurları yahut millî değerler şunlardır: Önceden seçilmiş millî lider; lideri taşıyabilen güçlü eş/kadın; liderin silahları: ok/ yay, mızrak, kılıç; milletin kutsal sembolü: tuğ/bayrak; uğruna sevdiklerinden geçilen yegane kutsal: vatan; liderin ülküsü: 'halkı esaretten kurtararak büyük devlet kurma'; lider soyunun devamı: erkek evlat. Nitekim millî kimlik bilinciyle kendi benine yönelen "usta/büyük" *Manasçı* ya da *destancı* temelde yerli olan orijinal bu değerleri, öğrene geldiği geleneğin içinde, her icrasında yeniden bir iskelet misali alır ve üzerini ferdi üslubuyla bilinçlice giydirir, donatır ve sadece Kırgız Türklerine değil, tüm Türk dünyasına mal eder.

3. Manas'ta Gelenekten Gelen 'Başlıca' Millî Kimlik Unsurları

3.1. Dünyaya gelecek liderin 'doğum öncesi' ve 'doğum anı' nişanları

Halk edebiyatı anlatılarının genelinin henüz daha giriş bölümünde, 'çocuksuzluk'⁹ motifi ile karşılaşmaktadır. Bu geleneksel motifi, Manas destanının¹⁰ çeşitli varyantlarının giriş bölümünde de bulmak mümkündür. Nitekim doğacak çocuğun ileride kahraman bir lider olacağını nişanları destanda, Manas'ın doğum öncesini ve doğum anını içeren mısralarında verilir. Bu mısralarda özellikle iki unsur dikkati çeker: Birinci unsur (Sagımbay Orozbakoğlu varyantında), Çıyırdı Hatun'un "pars yüreği"ne aş ermesi ve nihayet ona, bir avcının öldürdüğü parsın yüreğinin yedirilmesi (İnan, 1992: 6) şeklindedir. Bilindiği üzere pars, duyuları kuvvetli, avlarına ihtiyatlı yaklaşan, çevik ve zeki hayvanlardandır. Doğacak çocuğun da aynı ya da benzer özellikleri taşıyacağını sezdirilmesi için destanda, anneye özellikle pars gibi bir yırtıcının yüreği yedirilir. Diğer taraftan bu pars, bir avcı tarafından öldürülmüştür. Avcı ise burada kanımızca semboliktir. Nitekim Pars türünden bir hayvanı öldüren bir insandır, ileride Manas'ın katili de yine insan olacaktır. İkinci unsur ise (Radloff'un derleme metninde), Manas'ın bir nişanla doğumudur. Öyleki Manas doğarken "sağ elinde koyun bağı gibi kara kan" tutar" (Yıldız, 1995: 677). Nişanla doğum da, eski Türk geleneğinin Manas destanına yansımış halidir. İnan, alplerin genelde ellerinde kan ya da başka bir işaretle dünyaya geldiklerini vurgular. Nitekim *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde de Çingiz Han, avucunda kan tutarak dünyaya gelir (İnan, 1987: 146, 235).

Diğer taraftan, doğum öncesi ve doğum anı nişanlarıyla liderliği henüz daha destanın başlangıç bölümlerinde bir nevi 'onanan' Manas'ın pars ile ilişkisini, anlatının ilerleyen bölümlerinde de bulmak mümkündür. S. Orozbakoğlu varyantında bu ilişkiyle ilgili bir motif de kara benekli bir parsın Manas'a yol göstermesi şeklindedir (İnan, 1992: 96). Türk destanlarında genelde 'kurt' yol gösterici/kılavuz iken (örneğin Oğuz Kağan destanında¹¹) burada destanın başından itibaren sembolik manada ilgi kurulan 'pars' lidere yol göstermektedir. Benzer şekilde Ögel, Türklerin "Kurt peşindeki göçleri"ni anlatırken, "...Önlerinde köpek (kurt) gibi bir hayvan yürüyordu. Fakat ona (kurda) yetişemiyorlardı, o (kurt) yürüyünce, "göç!" yani "kalkınız" diyor ve Türkler onun arkasından gidiyordu. Durduğu yerde de çadır kuruyorlardı (Ögel, 1988: 709)" cümlelerini kullanır. Diğer taraftan, başta Oğuz Kağan destanı olmak üzere, kurdun yol göstericiliği, "simgesel tanrıçılık" olarak anlaşılabilir. Tanrı adına kurt Oğuz Kağan'la konuşur, ona yol gösterir. Yardımcı hayvan, tanrının -simgeci - elçisidir. Göktürk ve Uygur destanlarında kurt işlevsel ve hayati görevlere sahiptir. Uygur destanlarında ışıktan gelen kurt, "kut almış bir hakan soyu"nu sağlamış olur (Önal, 2009: 63). Tüm bu cümlelerden hareketle, Manas destanında, Türk destan geleneğinden

⁹ Çocuksuzluk motifi, Türk anlatı geleneğinin adeta giriş bölümleriyle neredeyse özdeşleşmiştir. Masallardan, hikâyelere, destanlara bu motif ortak motiflerdendir denilebilir. Nitekim Fikret Türkmen'e göre, hem Manas destanında hem de Anadolu halk hikâyelerinde çocuksuzluk motifi ortak unsurlardandır. Çocuksuzluk motifi, kahramanın olağanüstü doğumunu hazırlayan ve olaylara organik olarak bağlanan ilk çekirdek motif durumundadır (Türkmen, 1995b: 243).

¹⁰ Bu çalışmada, (daha önce de vurgulandığı üzere) Sagımbay Orozbakoğlu (İnan, 1992), W. Radloff (Yıldız, 1995), Keneş Yusupov (Türkmen ve İnyet, 1995) olmak üzere üç varyantın konuyla ilgili örneklerinden yararlanılmıştır.

¹¹ Bk. Muharrem Ergin, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, 1970.

gelen kurdun yerini alan 'pars'a da, tıpkı kurt gibi bir kutsiyet atfedildiğini söylemek mümkündür.

3.2. 'Lidere Denk Güçlü Eş'

Türk anlatılarının bir diğer geleneksel motifi de, kahramanların kendilerine denk güçlü eş/kadın seçimidir. Özellikle Dede Korkut Hikâyelerinde kadınlar, birer alp tipi olan eşleri gibi, iyi silah kullanıp ata binerler, gerektiğinde düşmanla savaşırlar, ayrıca eşlerine bağlıdırlar. Nitekim Bamsı Beyrek'in eşi Banı Çiçek, Kan Turalı'nın eşi Selcan Hatun bu tip kadınlardandır. Örneğin Bamsı Beyrek babasından şu özelliklere sahip kızla evleneceğini söyler: "Baba mana bir kız alı vir kim men yirümden turmadın ol turmah gerek, men kara koç atuma binmedin ol binmeh gerek, men karımuma varmadın ol mana baş getürmek gerek, bunun gibi kız alı vir baba mana didi (Ergin, 1989: 124)." Bununla birlikte Nogay destanlarında da kadınlar eşlerine denk bir şekilde savaşta onların yanında olurlar ve beraber silah arkadaşlığı yaparlar (Bulgarova, 1995: 54).

Manas Destanında (S. Orozbekoğlu varyantında), Kanıkey Manas'ın geleneğe uygun olarak evlendiği eşi ve tek oğlu Semetey'in annesidir. Manas babasından, savaş ganimeti olarak aldığı iki eş haricinde, geleneklere uygun olarak kendisine "denk" bir kız almasını ister. Baba bunun için diyar diyar dolaşır ve sonunda bir çoban aracılığıyla Kanıkey'e rastlar. Manas, han soyundan olan Kanıkey ile evlenmeden önce, onun yiğitliğini, alplığını sınamak için, üzerine atlı casus gönderip dövüş yaptırır. Adam yenilir ve Manas'a gelip şöyle der: "Ey alpım, bu kız dediğin, kızlardan çıkan bir aslanmış... Bizim aslan Manas'a layık bir kızdır. Bununla evlenirseniz, bahtınız açılacak, her türlü teşebbüsünüzde muvaffak olacaksınız" (İnan, 1992: 36). Radloff'un derleme metninde de, benzer şekilde "Manas'a denk kız¹²" ifadesi kullanılmaktadır (Yıldız, 1995: 30, 615).

Tüm bunlarla birlikte, Kanıkey'in Manas'a layık bir eş olduğu (S. Orozbekoğlu varyantında), "Kanıkey'in Manas'ı ölümden kurtarması" epizotunda da vurgulanmaktadır. Kanıkey'e eşi Manas'ın esir hali rüyada malum olur. "Dişi kaplan Kanıkey", Manas'ı yardım ile hapsedildiği yerden yaralı kurtarır (İnan, 1992: 43). Burada, güçlü Manas'ın eşinin de -her ne kadar metinlerde Manas'ın önüne geçemese de- en az kendisi kadar güçlü olduğunu görüyoruz. Nitekim destandaki "kaplan" sıfatı, düşmanın elinden eşini cesurca kurtaran Kanıkey için kullanılmaktadır.

3.3. Liderin Silahları: 'Ok / Yay' - 'Mızrak'-'Kılıç'

Çetin tabiat şartları, konar - göçer evli olma, düşman tehdidi altında olma gibi zor yaşam koşulları, ister istemez bir ulusun bireylerini daha çocuk yaşlardan itibaren (at binmede usta olma, at üzerinde giderken arkadaki düşmana ok atabilme gibi...) bu hayatın şartlarına hazırlar. Nitekim sözlü geleneğe yansıyan anlatılarda, millî kimlik ile özdeşleşen unsurlardan bazıları da avcılık ve savaş aletleri ve bunların ustaca kullanımıdır. Battal Gazi destanında, millî kimlik ile ilişkili olduğunu düşünülen motiflerden bazıları, at, geyik, av, savaş motifi şeklinde belirtilir (Yıldız, 2010: 96). Diğer taraftan ok ve yay, mızrak, kılıç Türklerin en eski silahlarından olup bu aletlerle ilgili tüm hünerler genelde at üzerinde sergilenmekteydi. Nitekim millî kimliğin birer sembolü olduğunu gördüğümüz bu silahlardan ok ve yay, Oğuz Destanında, Oğuz'un çocuklarına sembolik bir öğreti olmuştur. Hatta Oğuz, "yay, oku nereye atarsa ok oraya gider...bizden önce geçen milletler yayı, padişah alameti bilirler...(Atsız, 1943: 25)" diyerek ok ve yayın geleneksel önemini vurgular. Ok ve yay, savunma ve saldırı silahı olmasının yanında, aynı zamanda, hukuki bir sembol, haberleşme vasıtası olarak Türk düşüncesinde kendine ait bir kültürün gelişmesine sebep olmuştur (Öztürk, 2000: 68).

Naciye Yıldız, Manas Destanı'nda (Radloff'un derleme metninde), silahlar başlığı altında kullanılan silahları "mızrak, kılıç, ok, süngü, balta, çıda, hançer" olarak tespit etmiştir.

¹² Diğer taraftan Kanıkey, her ne kadar eşine denk bir kadın olarak gösterilse de, Dede Korkut hikâyelerindeki kadın kahramanlarla karşılaştırıldığında, "Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu'nda, Selcen Hatun'un "...at saldı. Düşmanımı bastı, kaçanını kovmadı aman diyeni öldürmedi..." şeklinde anlatılan kadın ve savaşçılık motiflerinde Selcen Hatun gibilerin önüne geçemez (Yıldız, 1995: 179). Manas, destanda her zaman bir alp olarak ön planda gelir.

Bu silahlar, aynı zamanda gücü, aklı, cesareti bir arada bulundurmaktadır (Yıldız, 1995: 366). S. Orozbakoğlu varyantında, Manas on yaşında ok atar, on dört yaşında ise han karargâhını yıkıp han olur (İnan, 1987: 133). Keneş Yusupov varyantında, Manas ava çıkarken yanına av kuşunu ve yayını alır (Türkmen ve İneyet, 1995: 55). Diğer taraftan av avlamak Manas'ta bir tür savaş hazırlığıdır. Yine aynı varyantta, Manas, yiğitlerine "yiğitler, eğlenin! Kılıçlar paslandı! Oklar körleşti. Kaplan, pars, geyik, kuş atıp, yay çekip at üzerinde oynayıp savaş için alıştırmaya yapın" der (Türkmen ve İneyet, 1995: 104). Ayrıca, Manas'ın taşıdığı silahlar diğer savaşçıların silahlarına benzemez. "Zırhını Çin, Rus ve Kalmuk ustaları özene bezene yapmışlar, kılıcını yaparken kömür için ormanlar yakılmış, suyunu verirken Başat ırmağı kurumuş, kışın iç yağlı ile yazın yeşil otlar ile sarmışlar, nihayet hortumu ile insan kanı damlatarak tavını ikmal etmişlerdir (İnan, 1987: 119)."

Manas destanının K. Yusupov varyantında 'kılıç' hem düşmana korku salan emsalsiz güçlü bir silah hem de üzerine kanla yemin edilen kutsal bir unsurdur:

"Manas, gökten inen, düşmana korku veren altı kılıcı arkadaşlarına hediye etti... Han Manas, dedesi Nogay'dan kalan keskin bulat kılıcını aldırdı. Ota değdiği zaman yakan, onu sallayanı ansızın öldüren, dağa vurulduğu zaman taşları kesen, bele doğru vurulduğu zaman baş kesen, gecede kınından çıkarıldığı zaman kırk yedi arşın uzayan kılıcı; Açalbars'ı Bakay'ın eline verdi, kırk yiğit diz üstünde oturarak ant içtiler: "Hanımız Manas! Han ile canımız beraberdir. Eğer Hana karşı suç işlersek, niyetimiz bozursa üzerimizden yüce Tanrı cezamızı versin! Canımızı işte bu kılıç alsın!" Her bir yiğit, albars kılıcı öperek kanını değdirdi. Manas'ın salabatlı kırk yiğidinin hepsi bahadır diye adlandırıldı. Her birine ak otağ tahsis edildi, uşak verildi. Kırk yiğidin atlarının alınına muska takıldı (Türkmen ve İneyet, 1995: 64)."

Silahla ant içme, eski Türk geleneklerinden bir tanesi olup iki alp dost ve kardeş olmak istediklerinde ortalarına silah/ok koyup ant içerler. Bununla birlikte, "kılıç, yatağan, mızrak, balta, ok, ant veya kargışlı ant törenlerinin en önemli unsurlarındandır (İnan, 1987: 143, 327)." Diğer taraftan ant silahlarından biri olan kılıç, Atilla'nın hâkimiyet yani hükümdarlık sembolü olarak da karşımıza çıkmaktadır. Hükümdarlık sembolü olan kılıcı bulduktan sonra Atilla'nın yeryüzüne hükmetmeyi bir Tanrı buyruğu olarak kabul ettiği bilinir (Ögel, 1993 -I: 322). Diğer taraftan, Türklerin ilk İslâmî eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig'*de kılıç, "devletin cebrî gücünü temsil eden ordu kumandanı"nın bir sembolüdür (Göksu 2009: 269).

Buradan hareketle, alp Manas'ın silahlarının, Manas'ın hem kişisel hem de kolektif kimliğinin birer yansıması olduğunu açıkça ifade etmek mümkündür.

3.4. Milletin Kutsal Sembolü: 'Tuğ/ Bayrak'

Yukarıda, giriş bölümünde tüm dillerde ortak kavram adlarından biri olduğu vurgulanan 'bayrak', bir millete ve vatana ait unsura dönüştüğünde ise, Türk bayrağı gibi özgün, orijinal bir unsur halini alır. Nitekim eski Türklerde de devlet olma, hakanlık tuğ ile sembolize edilmiştir. Nerin Yayın'a göre tuğ ya da bayrak, "hakanlık, Gök Tanrı, erkek, devlet, vatan, hâkimiyet" gibi pek çok değeri ve sembolü içine alır (Yayın, 2012: 58). Bahaeddin Ögel, Türk devletlerinin sembolü olan, ucunda atkuyrukları asılı gönder şeklinde tarif edilen 'tuğ'un, bir bozdoğan ile birlikte gökten düştüğünü Radloff'tan nakleder (Ögel, 1995-II: 128).

Manas destanında, savaş meydanında savaşan her iki tarafında tuğ ve bayrakları vardır. Manas Alplerinin bayrakları çoğunlukla kıızıdır. Manas bir sefere çıkarken askerlerine şöyle seslenir: "Ala bayrak kızıl tuu, tübün çerge sayınar. Başın kökkö cayınar/ alaca bayrak kızıl tuğ dibini yere sançınız, başını göklere yayınız-dalgalandırınız (İnan, 1987: 158)." Diğer taraftan, Manas destanının K. Yusupov varyantında, Cakıp, Manas'ın han tayin edilişi esnasında halka hanelik ve bayrak kavramları ile ilgili şunları vurgular: "Hey millet, sözümü dinleyin! "Gökte bir ay, bir güneş olur, bu Tanrı'nın kudretidir. Halkın başında bir Han, bir bayrak olur. Bu ataların âdetidir. Hanınız işte Manas! Onu tutunuz! (Türkmen ve İneyet, 1995: 62)." Aynı varyantta başka bir yerde Manas Albambet'e şöyle seslenir:

"Bahadır Albambet, tüneğimden inen kutum oldun.. Şimdi sana halkımın durumunu anlatayım. Ecdadımız Türk'tür. Tanrı'ya, Yersu'ya, Umay Ana'ya tapınır. Dağlara çıkıp, güzel yerleri mesken edinir. Sözüne çok özen gösterir. Kanunu, nizamı ağzında,

sırrı yüreğinde, erzakı terkisindedir. Bayrağını göğün yüzünden ve yanan ateşin renginden almıştır. Damgasını ay ile gökten, canlılardan almıştır. Yiğitler yastıkla değil, şerefleri için savaşta ölürlür. Yağmaya çıktığı zaman, yoldaşı tulpar atıyla savaş silahı, sırlı mızrağıdır. Özgür kuşlar gibi kışın Batıda, kaplan gibi yazın Doğuda dolaşan kuvvetli bir halktır (Türkmen ve İneyet, 1995: 139)."

Tüm bu cümlelerde, rengine, üzerindeki sembollere kadar özgün olan tuğ ya da bayrağın 'özgür' bir milleti temsil ettiği çok açıktır.

3.5. Uğruna Sevdiklerinden Geçilen Yegâne Kutsal: 'Vatan'

Millî kahramanlar yahut alp liderler, bir milletin geleceğe dönük kaderini olumlu yönde belirler ve yüzyıllar ötesine namlarını taşırlar. Nitekim Türk tarihi, bu tipte örnek liderleri bağrında taşır. Hun İmparatoru Mete, atı ve eşini Tunguzlara vermesine rağmen çorak araziye onlara teslim etmek istemez ve şunları vurgular: "At ile hatun kendi şahsi malımdı. Bu sebeple onları verdim. Toprak ise, devletin malıdır. Devletin malını başkasına kim verebilir? (Ögel, 1988: 434)."

Bu bağlamda, Manas'ın da, gönlünde yatan tek sevgili "vatan"dır, bir başka ifadeyle onun kutsal toprağında yaşayan mazlum halkıdır. Tüm varyantlar dikkate alındığında destanın ana konusu Manas'ın Kırgız Türklerini esaretten kurtarıp bir bayrak altında toplama çabasıdır (Yıldız, 1995: 29). Manas, vatani ve dolayısıyla mazlum halkı için eşi dahil, tüm sevdiklerinden vazgeçebilecek tipte bir kahramandır. Hatta K. Yusupov (Türkmen ve İneyet, 1995: 209) varyantında, düşmanın gücünden ve yenilgiden korkan eşine sertçe çıkışan Manas'ın, hamile eşini, yetimleri, dulları arkasına bakmadan bırakıp savaşa gitme kararlılığı vurgulanır.

S. Orozbakoğlu varyantında Manas, vatani için düşmanlarına karşı savaşmak için acele eder ve etrafındakilere şöyle seslenir: "...Düşmandan korkup kaçmak ne kadar fena ise, ona yalvarmak, baş eğip önünde el pençe durmak da o kadar alçaklıktır. Savaşalım. Kazanırız. Kazanmazsak şerefle şehit oluruz...Erkek çocuk büyür, yiğit olursa ili, vatani için ya gazi olur ya da şehit...Hey ağamız Bakay, Kırgız'ı düşmanın elinde görmektense canı çıksın Manas'ın..! (İnan, 1992: 16)." Destanın devamında, Aksakal Bay Ağa; "Kırgızların Aladağ'ımıza doğru yürümesi gerek. Azmuş, tozmuş halkımızı toplayıp ata babamızın yurduna getirelim" der. (Kırgızlar, Aladağ'ı düşman işgalinden kurtarmak isterler) (İnan, 1992: 14,16). Yine aynı varyantta, Karakitaylar'a saldırıp vatan için kurban, şehit olma fikri ön plana taşınırken, bir yandan Manas, savaşta yaralı bir şekilde askerlerine şu şekilde seslenir: "Şimdi istediğimiz bu savaş geldi, savaşıp kazanacağız ya da öleceğiz. Ölmek var geri çekilmek yok. Alnımızda yazılmışı göreceğiz. Ölürsek şeref ve namus, vatan için öleceğiz, sağ kalırsak gazi olacağız (İnan, 1992: 106,114)." Manas silah arkadaşlarını çok sever, ancak vatani onların da önünde gelir. Nitekim savaş sırasında yorgun düşüp istirahat isteyen erlerine çok sinirlenen Manas, "namuslu erlerin hepsi ölseler de yine bu millet yaşayacak siz ne konuşuyorsunuz?" diyerek sertçe çıkışır (İnan, 1992: 117).

Tüm bu cümlelerde, Manas'ın vatan sevgisinin her türlü maddi ve manevi değerlerinin önüne geçtiğini açıkça görmek mümkündür.

3.6. Liderin Ülküsü: 'Halkı Esaretten Kurtararak Büyük Devlet Kurma'

En eski dönemlerden yakın geçmişe kadar, Türk liderlerinin en temel gayelerinin öncelikle esaret altında bulunmayan özgür bir ülkeyi yönetmek, sonrasında da atalarının yaptığı gibi topraklarını genişletmek olduğu bilinmektedir. Nitekim İbrahim Kafesoğlu'na göre, tarih boyunca hareketli bir topluluk halinde sürekliliğini mümkün kılan ruhî zindelik, her askerî zafer, yeni bir siyasî hedefe yol açmış ve ülkeler zapt edildikçe yeni fetih arzuları kamçılanmıştır. Bu durum Türklerde, zamanla dünyayı huzur ve barışa kavuşturmayı amaçlayan bir fütühat felsefesi ve her yerde adil, eşitlikçi Türk töresini yürürlüğe koymak üzere bir cihan hâkimiyeti ülküsü doğurmuştur (Kafesoğlu, 1995: 54). Bununla birlikte, cihan hâkimiyeti felsefesini Türk kültüründen çeşitli örneklerle anlatan Yayın'a göre, "Gök Tanrı, hakanlık, altın yay, kılıç, ebekuşağı, küçük il ve sembolleri, kut, kutsallık" kavramları cihan hâkimiyeti felsefesinin sembolik aktarımlarıdır (Yayın, 2012: 88,89). Nitekim Oğuz Kağan destanında Oğuz'un dünyanın dört bir tarafına yolladığı ve kendisine bağlı olmalarını istediği

mektubundaki, “Ben Uygurların kağanı oluyorum ki yeryüzünün dört bir tarafının da kağanı olsam gerektir. Sizden itaat beklerim.” sözleri cihan hâkimiyeti düşüncesinin en net örneklerindedir (Ergin, 1970: 5,6).

Mehmet Aça, Türk kahramanlık destanlarındaki bahadır ya da alp tipinin Türk topluluklarının tarihte uğramış oldukları sosyal, siyasî, iktisadî, coğrafi ve kültürel değişimler nedeniyle farklı gruplar altında ele almaktadır: Bunlardan ilki, Güney ve Kuzey Sibiry Türklerinin destanlarında görülen esarete direnen, intikam alan mazlum bahadırları kapsar. İkincisi, Oğuz Türklerinin destan geleneğinde Oğuz Kağan örneğinde olduğu gibi, büyük devlet kurma (cihan hâkimiyeti), dünyaya nizam verme idealine sahip, törenin sürekliliğini sağlamaya çalışan, daha medenî bir toplumun temsilcisi olan bahadırları içine almaktadır. Sonuncusu ise, her iki sınıflandırmadaki bahadırların ortak özelliklerini taşıyan bahadırlardır. Nitekim Manas, hem Güney ve Kuzey Sibiry kahramanlık destanlarındaki bahadırlar gibi, esaret altındaki ulusun yeniden özgürleşmesini sağlama, hem de birinci aşamayı tamamladıktan sonra büyük devlet kurma mücadelesini vermektedir (Aça, 2000: 5,18). Nitekim Aça'nın ileri sürdüğü fikri, K. Yusupov varyantında bulmak mümkündür: Kanıkey'in, “büyük gaza”ya çıkmasını istemediği eşi Manas ile aralarında şu diyalog geçer: “Büyük gazaya çıkma diye ısrar ettim, dinlemedin. Pekin dünyanın öbür bucağında(dır). Beş aylık bir mesafededir...(Manas) “Gitmediğimiz düşman, yenmediğimiz Çin, Maçın değil o. Erkek namusu için, atalarımızın intikamı için bu büyük gazaya atlandık (Türkmen ve İneyet, 1995: 208).” S. Orozbakoğlu varyantının henüz başlarında da, Manas düşmanlarına karşı (Çin ve Kalmuk) büyük bir sefere hazırlanır, amaçları hem atalarının peşinden gitmek hem de esaret altındaki halkı, toprakları kurtarmaktır (İnan, 1992: 16).

Bu cümlelerden, cihan hâkimiyeti felsefesi yerine daha çok, Manas'ın esaretten kurtardığı ülkesinin daha ötelere giderek sınırlarını genişletmek, aynı zamanda atalarının intikamını almak isteğinde olduğunu anlıyoruz.

3.7. Lider Soyunun Devamı: ‘Erkek Evlat’

Bilindiği üzere Türk geleneklerine göre, “erkek evlat” soyun devamıdır. Nitekim lider soyundan gelen erkek evlat, milletin bekası başka bir ifadeyle bir önceki (daha çok kaybedilen) liderin devamı demektir.

Dede Korkut Hikâyelerinde, Dirse Han Oğlu Boğaç Han boyunda, Dirse Han bir oğlu sahibi olamamanın üzüntüsünü eşine “Senden midür benden midür, Tanrı Ta’ala bize bir batman oğul vermez nedendür” şeklindeki sözleriyle sormaktadır. Diğer taraftan aynı hikâyelerde, “Kam Püre'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu”nda Kam Püre, Salur Kazan'ın kendisine ağlama sebebini sorması üzerine “Han Kazan niçe ağlamayayın, niçe buzlamayayın, oğluda ortacum yok, kartaşda kaderüm yok, Allah Ta’ala meni kargayupdur, bigler tacum tahtum için ağlaram, bir gün ola düşem ölem yirümde yurdumda kimse kalmaya (Ergin, 1989: 116).” cevabını verir. Nitekim bu ifadeler, özellikle eski Türklerde ‘baba - ata yerini alma, ili - obayı devleti sahipsiz bırakmama’ gerekçesiyle erkek çocuğunun neden değerli olduğunu en açık bir biçimde vermektedir.

Radloff'un derleme metninde, liderler ya da kahramanlar öldükten sonra her birinin birer erkek çocukları dünyaya gelir. Bu çocuklar da tıpkı babaları yahut büyük babaları gibi henüz ilk ergenlik yaşlarında geride kalan millete, vatana sahip çıkmak zorundadırlar. Nitekim liderlerin geriye birer erkek evlat bırakarak ölmüş olması, o milletin gelecekte de baki olacağına adeta birer işareti hatta sembolüdür. Tüm bu cümleleri Radloff'un derleme metninden özetlemek gerekirse, henüz destanın başında Cakıp Han, Çırcı ile evleneli on dört sene olmasına rağmen hala bir erkek evlat sahibi olamadığı için dertlidir. Sonrasında ise, Manas'ın dünyaya gelmesiyle yüzleri güler, dört bir tarafa elçiler gönderilerek toy düzenlenir. Aynı rivayetin altıncı bölümünde ise Manas'ın ölümü sırasında Kanıkey yedi aylık hamiledir. Doğan çocuğun Semetey'in erkek olması üzerine, destanda amcalar ile iktidar savaşları başlar. Semetey, annesine ve yurduna sahip çıkar ancak ileride kıskançlık sonucu yakın arkadaşınca öldürülür. Semetey öldürüldüğünde ise, eşi Ay Çörök altı aylık hamiledir. Sonrasında da doğan

çocuk yine erkek olup Seytek adını alır. Seytek, büyükannesine, annesine ve ata yurduna sahip çıkar (Yıldız, 1995: 29,33).

Sonuç

Epik anlatımlar olan destanlar bizce millî kimliğin birer aynasıdır. Nitekim çalışma konusu olan Manas destanı da, uzun soluklu mısralarıyla sözlü belleğin aktarıcısı Manas ozanlarının (*Manaşının* ya da *ırçının/destancının*) kişisel kimliğini, kolektif kimliğinin bir versiyonu olan millî kimlikle bağdaştırdığı çarpıcı bir örnektir. Anlatıcısından hareketle Manas Destanı, ferdî-millî hissiyattan, dahası bir millete ait ortak kültürel değerlerden beslenen sözlü belleğin sağlam bir dalı gibidir. Sokrates'in tüm insanlara yönelik mesajında olduğu gibi, insan olarak önce 'kendini tanı'yan *Çoñ Comokçu /büyük Manasçı* veya *destancı*, gelenekten yetişmiş iyi bir sanatçı olmanın sağladığı avantajla, projelendirdiği eylemlerini Manas'la harekete geçirerek milyonlara millî tarihini tanıtmaya girişmiş gönüllü bir vatanseverdir. Aynı sözleri, birçok Manas ozanını dinleyip epik bir üslupla nesir halinde destan yazan Keneş Yusupov gibi Manas yazarları için de sarf etmek kanımızca haklı bir övgü olsa gerektir.

Bununla birlikte, Kırgız Türklerine ait Manas destanı, ortak kültürel Türk geçmişinden miras taşınan, liderin nişanları, lidere denk bir eş, liderin silahları, kutsal semboller tuğ/bayrak, en sevgili - vatan, esaretten kurtulan milletle yeni zaferler, soyun devamı - erkek evlat gibi ortak belleği yansıtan başlıca millî kimlik unsurlarıyla örülüdür. Nitekim Manas Destanı, kökü mazide olan bugündür ve geleceğe taşınacak olan millî kimliğin örnek damgasıdır.

Diğer taraftan, bu çalışmanın sınırlığı da göz önüne alındığında bir öneri bağlamında, Türk Dünyası destanlarında bütünsel ya da kapsayıcı bir yaklaşımla millî kimliğin taşıyıcısı unsurların tespiti çalışmalarının yapılması kanımızca elzemdir. Böylece, ortak kültürel bellekten beslenen, bu çalışmanın zaruri sınırları dışında kalan diğer tüm unsurların, (elbette anlatıcısının kutsal ferdî-millî hissiyatından hareketle) ortak millî kimlik etrafında tespiti sağlanmış olacaktır.

KAYNAKÇA

- AÇA, Mehmet (2000). "Türk Destancılık Geleneğine Bütüncül Yaklaşabilme ve Alp Kavramı Üzerine Bazı Yeni Yaklaşım Denemeleri", *Millî Folklor*, Sayı 48, s. 5,18.
- ADLER, Alfred (2000). *Bireysel Psikolojisi, Sosyal Roller ve Kişilik*, Çev: Turhan Yörükan, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- AKTAŞ, Şerif ve GÜNDÜZ Osman (2007). *Yazılı ve Sözlü Anlatım Kompozisyon Sanatı "Millî Romantik Duyuş Tarzı ve Türk Edebiyatı"* (Şerif Aktas), 8. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ATSIZ, Nihal (1943). *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Işık Basımevi.
- BAYKARA, Tuncer (1995). "Türkiye'deki İlk Manas Araştırmacıları- M. Fuat Köprülü, Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan", *Manas 1000 Bişkek Bildirileri*, (Yayına Hazırlayan: Ogün Atilla Budak) 26-31 Ağustos 1995, Ankara: AKM Yayınları.
- BİLGİN, Nuri (1994). *Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu*, İzmir: Ege Yayıncılık.
- BOCK, K. Philip (2001). *İnsan Davranışının Kültürel Temelleri (Psikolojik Antropoloji)*, Çev: N. Serpil Altuntek, İstanbul: İmge Kitabevi.
- BULGAROVA, Mariya (1995). "Nogay Kahramanlık Destanları ve Manas Destanındaki Ortak Motifler Hakkında" *Manas Destanı ve Etkileri Uluslar Arası Bilgi Şöleni*, Ankara: AKM Yayınları.
- CAMGIÇIYEVA, Gulina (1995). "Manas Destanı'ndaki Gelenek ve Motifler", *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Özel Sayı 3.
- CASSİRER, Ernst (1997). *İnsan Üstüne Bir Deneme İnsan Kültürü Felsefesine Bir Giriş*, Çev: Necla Arat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ÇERİBAŞ, Mehmet (2012). "Manas Destanı'nın Sagımbay Orazbakov Vartyantında Aidiyet Duygusu ve Türk Kimliği", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., Sayı 196 (Ocak-Şubat).
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2007a). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*, 2. Basım, Ankara: Akçağ Yayınları.
- _____, Özkul (2007b). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*, 3. Basım, Ankara: Akçağ Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1990). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- EKİCİ, Metin (2007). *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara: Geleneksel Yayınları.
- EKİNCİ, Necdet (2010). 21. "Türk Dünyasında Ulusal Kimliklerin İnşasında Manas Destanına Siyasal İletişim Açısından Bir Yaklaşım", 21.Yüzyılda Türk Dünyası Uluslararası Sempozyum Bildirileri, 02-05 Aralık 2010/Lefke, EkoAvrasya Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1970). *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- _____, (1989). *Dede Korkut Kitabı I. Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara: TDK Yayınları.

- FROMM, Erich (1998). *Toplumsal Bilinçaltının Araştırılması*, İstanbul: Arıtan, Bütün Eserleri: 10.
- GÖKA, Erol (2011). *Türklerin Psikolojisi, Tarihin Rumuzda Bıraktığı İzler*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- GÖKDEMİR, Ayvaz (1990). *Türk Kimliği*, 2. Baskı, Ankara: Ecdad Yayınları.
- GÖKSU, Erkan (2009). "Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/ The Journal of International Social Research* Volume 2/6 Winter.
- GÖLGEÇİ, Meral (1995). "Manas Ozanları". *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, (Yayına Hazırlayan: Emine Gürsoy Naskali) Ankara: TDK Yayınları.
- GÜVENÇ, Bozkurt (1996). *Türk Kimliği Kültür Tarihinin Kaynakları*, 4. Basım, İstanbul: Remzi Basımevi.
- JUNG, Carl Gustav (2006). *Analitik Psikoloji*, 2. Basım, Çev: Ender Gürol, İstanbul: Payel Yayınları.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1995). *Türk Millî Kültürü*, Düzeltilmiş ve genişletilmiş 13. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KUÇURADI, İoanna (2010). *İnsan ve Değerleri, Değer Problemi*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad (2003). *Türk Edebiyatı Tarihi*, 5. Basım, Ankara: Akçağ Yayınları.
- İNAN, Abdülkadir (1987). *Makaleler ve İncelemeler -I*. "Türk Rivayetlerinde Bozkurt"; "Manas Destanı Üzerine Notlar"; "Türk Destanlarına Genel Bir Bakış", 2. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- _____, (1992). *Manas Destanı*, İstanbul: MEB Yayınları.
- NASKALİ, Emine Gürsoy (1999). "Manas Destanında Kimliğin İfadesi", XII. Türk Tarih Kongresi 12-16 Eylül 1994, C. II. Ankara: TTK Yayınları.
- ONG, J. Walter (1995). *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözüün Teknolojileşmesi*, Çev. Sema Postacıoğlu Banon, İstanbul: Metis Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin (1988). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- _____, (1993). *Türk Mitolojisi - I*, AKDT Yüksek Kurumu, Ankara: TTK Yayınları.
- _____, (1995). *Türk Mitolojisi - II*, AKDT Yüksek Kurumu, Ankara: TTK Yayınları.
- ÖNAL, M. Naci (2010). "Kutsalın Türk Kültüründeki İzleri: Tanrısal Simgecilik", *Millî Folklor*, Yıl: 21, Sayı: 84.
- ÖZTÜRK, Ali (2000). *Çağlar İçinde Türk Destanları*, İstanbul: Alioğlu Yayınevi.
- ÖZTÜRKMEN, Arzu (1998). *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- REİCHL, Karl (1995). "Variation and Stability in the Transmission of Manas", *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, Ankara: TDK Yayınları.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1995). "Değerlendirme", *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, (Yayına Hazırlayan: Emine Gürsoy - Naskali) Ankara: TDK Yayınları.
- TOGAN, Zeki Velidi (1931). "Türk Destanlarının Tasnifi -I", *Atsız Mecmuası* S. I.
- TÜRKMEN, Fikret (1995a). *Manas Destanı Üzerine İncelemeler (Çeviriler I)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____, (1995b). "Manas Destanı ve Anadolu Halk Hikâyeleri", *Manas 1000 Bişkek Bildirileri* 26-31 Ağustos 1995, (Yayına Hazırlayan: Ogün Atilla Budak) Ankara: AKM Yayınları.
- _____, ve İNAYET (1995). Alimcan, *Manas Destanı*, (Nesir Halinde Yazan: Keneş Yusupov; Türkiye Türkçesine Aktaranlar: F. Türkmen ve A. İnyet) Ankara: AKM Yayınları.
- YAYIN, Nerin (2012). *Gök Tanrı İnancı Bağlamında Türk Mitolojik Değerlerinde Cinsiyet*, İzmir: Üniversiteler Ofset.
- YILDIRIM, Dursun (1999). "Türk Kahramanlık Destanları", *Türk Bitiği*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- YILDIZ, Naciye (1995). *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara: TDK Yayınları.
- YILDIZ, Çetin (2010). "Türk Destanlarındaki Motiflerin Millî Kimliği Belirlemedeki Rolü, Battal Gazi Destanı Örneği", Ortak Türk Geçmişinden Ortak Türk Geleceğine, 6. Uluslar arası Folklor Konferansı 2010-Bakü.
- YÖNTEM, Ali Canip (1930). *Épopée*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- ZİYA GÖKALP (1999). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, (Yayına hazırlayan: Latif Uğurtekin) İstanbul: Kemer Yayınları.